

Медалі та значки, присвячені пам'яті жертв Голокосту в Україні

Володимир Бернштам (Ізраїль)

Значки та медалі, пов'язані з Голокостом, відіграють важливу роль у збереженні пам'яті про трагедію єврейського народу, відображаючи різні аспекти цього жахливого періоду історії. Вони сприяють розумінню, наскільки важливими є толерантність, людська гідність і боротьба проти будь-яких форм геноциду та дискримінації в майбутньому. Медалі й значки, створені після цих страшних подій, свідчать про прагнення суспільства пам'ятати та шанувувати жертв трагедії. Вони не тільки відображають скорботу й данину поваги жертвам, а й служать інструментом передачі історичних знань майбутнім поколінням. На території сучасної України існує значна кількість таких артефактів, пов'язаних із Голокостом, опису яких і присвячена ця стаття.

Станом на 22 червня 1941 р. на території України проживало близько 2,5 млн єврейського населення [1]. Німецькі війська наступали стрімко, і значна частина України була окупована вже в перші місяці війни, а влітку 1942 р. Німеччина зайняла всю її територію. Більшість євреїв, переважно з прикордонних районів, не встигли евакуюватися. Єврейський народ зазнав надзвичайно жорстких умов окупації, був приречений на тотальне винищення. Кількість знищених євреїв, які були жителями України на 22 червня 1941 р., становить понад 1 млн 400 тис. – Україна втратила 60 % довоєнного єврейського населення [1].

Голокост на території України під час Другої світової війни мав свої особливості залежно від окупаційної влади в різних регіонах. Більшість території України з 1941 до 1944 р. була

окупована нацистською Німеччиною. У цьому регіоні, відомому як Рейхскомісаріат Україна, здійснювалася політика остаточного вирішення єврейського питання. Нацисти створили багато гетто й таборів, де євреїв систематично знищували чи відправляли на примусові роботи.

Румунія контролювала територію, включаючи частину Бессарабії, Північну Буковину та Одесу. Румунська влада проводила свої антиєврейські заходи, особливо в Одесі, де в жовтні 1941 р. відбулися масові вбивства євреїв. Румунія також депортувала євреїв до Трансністрії, де багато хто загинув від голоду, хвороб і розстрілів. У Трансністрії в створених гетто й таборах умови були вкрай жорсткі.

Угорщина окупувала Закарпатську Україну, де також відбувалися переслідування та знищення євреїв.

Угорська влада депортувала євреїв до Освенциму, після того як у 1944 р. під впливом Німеччини в Угорщині встановився вкрай антисемітський уряд.

Безумовно, темою, якій присвячена максимальна кількість значків і медалей, пов'язаних із Голокостом на території України, є трагедія Бабиного Яру. Ця подія стала одним із наймасовіших розстрілів Голокосту, що розпочався 29–30 вересня 1941 р., коли за два дні було вбито близько 34 тис. євреїв. Бабин Яр перетворився на місце масових страт, де загинули не тільки євреї, а й роми, учасники українського спротиву, радянські військовополонені та ін. Розстріли продовжувалися аж до звільнення Києва в 1943 р. Загальна кількість загиблих нараховує 70–200 тис. Бабин Яр став символом Голокосту, жорстокості й геноциду та одним із найбільших місць масового знищення мирного населення в Європі. У 1991 р. відзначалося 50-річчя початку розстрілів у Бабиному Яру.

Автору відома бронзова медаль Ленінградського монетного двору (рис. 1; діаметр 61 мм, вага 97 г) і шість значків (рис. 2–7), присвячених пам'яті жертв цієї трагічної події. Три значки вироблено з латуні (рис. 2–4; діаметри відповідно 1,8 і 2,8 см (вага 10,7 г),

1

2

3

2,2×2,2 см). На рис. 5 наведено значок з пластику (діаметр 6 см). Цікаво, що алюмінієві значки, представлені на рис. 6 і 7 (2,5×3 см), мають однакові сюжети, проте відрізняються зображенням державного прапора України. Якщо на значку, наведеному на рис. 6, зображено прапор Української Радянської Соціалістичної Республіки, то на другому значку (рис. 7) – прапор незалежної України. Ймовірно, перший з них було випущено до розвалу Радянського Союзу, а другий – після утворення незалежної України.

Ще одна бронзова медаль (рис. 8; діаметр 6 см), присвячена жертвам Бабиного Яру, з написом івритом була виготовлена киянином Аркадієм Пугачевським [2, 3]. На аверсі івритом наведено частину п'ятого вірша 56-ї глави книги пророка Ісаї: «יִתְּבּ סֶהַל יִתְּנֻ» («И дам Я им в доме Моём и в стенах Моих память и

4

5

6

7

имя...»). На реверсі російською та івритом написано «Бабин яр» і наведено рік початку розстрілів за Григоріанським та єврейським календарями.

На пам'ять про 70- та 80-річчя трагічних подій у Бабиному Яру випущено медалі, наведені на рис. 9 і 10. На аверсі срібної медалі, відкарбованої Київським монетним двором «Княжий» (рис. 10), зображені діти, жінка та літні люди, які йдуть на смерть, і зірка Давида над ними.

У 2021 р. Національний банк України випустив дві монети однакового дизайну номіналом 5 (діаметр 35 мм, вага 16,54 г) та 10 гривень (діаметр 38,6 мм, товщина 3 мм, вага 31,1 г) «80-а річниця трагедії у Бабиному яру» (рис. 11, 12). На сайті [4] так описано дизайн цих монет: «На аверсі монети розміщено малий Державний Герб України (праворуч), під яким вертикальний напис під кутом: УКРАЇНА; ліворуч номінал; у центрі на фоні концентричних кіл, які нагадують мішень, і фрагмента топографічного зображення Бабиного Яру, що нагадує цівку крові, – стилізована композиція – серце, пронизане кулею; надписи: БАБИН ЯР 1941 (угорі півколом), рік чеканки монети 2021 (унизу). На реверсі монети зображено художньо-образну композицію, що відображає трагедію Бабиного Яру, – антропоморфні фігури, які немов лежать під землею та уособлюють розстріляні сім'ї. Угорі

напис: 80-а РІЧНИЦЯ / трагедії у Бабиному Яру».

Монети номіналом 5 гривень тиражем 40 тис. екземплярів виконано з нейзильберу. Половина тиражу оформлена в спеціальних буклетах (рис. 13). Монети номіналом 10 гривень тиражем 3 тис. екземплярів виготовлено зі срібла 925-ї проби.

Існує ще два значки (рис. 14, 15), присвячені пам'яті жертв Бабиного Яру. В автора відсутня інформація про них.

У 1991 р. в 50-ту річницю трагічних подій у Дробицькому Яру Харкова було випущено пам'ятний значок (рис. 16). Харків було окуповано 24 жовтня 1941 р. Уже 5 грудня німці розпочали перепис населення міста, причому євреїв вносили в особливі списки.

8

9

10

11

13

12

14

15

19

16

14 грудня 1941 р. за наказом військового коменданта міста всіх євреїв зобов'язали протягом двох днів переселитися в район Харківського тракторного заводу. В робочих бараках, що залишилися після будівництва заводу, було організовано єврейське гетто. Кожний день із гетто виводили групи по 250–300 чоловік, яких направляли на розстріл у Дробицький Яр. Уже на початку 1942 р. харківське гетто перестало існувати. Також у цьому місці розстрілювали полонених червоноармійців і психічно хворих людей. Усього, за даними Державного архіву Харківської області, було розстріляно близько 16–20 тис.

Транснїстрія була територією між річками Дністер та Буг і знаходилася під управлінням Румунії з 1941 до 1944 р. Сьогодні ця територія входить до складу Республіки Молдова та України. Під час Другої світової війни Німеччина

захопила Транснїстрію та передала її своєму союзнику – Румунії. До Другої світової війни тут проживало близько 300 тис. євреїв, більшість з яких утекли до приходу німецьких військ. За наказом румунського диктатора Іона Антонеску, з вересня 1941 до жовтня 1942 р. близько 150 тис. євреїв з Бессарабії, Буковини, Молдови та Одеси були депортовані в Транснїстрію, де їх відправляли в табори й гетто для примусових робіт. Одеські євреї, які залишилися живими після розстрілів у місті, були розміщені в трьох таборах Транснїстрії: Богданівка, Ахметчетка та Доманевка. До березня 1943 р. тут було вбито близько 185 тис. українських і 90 тис. депортованих євреїв.

Карбування двох медалей (рис. 17, 18) і значка (рис. 19), присвячених пам'яті євреїв, які загинули в Транснїстрії, пов'язане з іменами двох людей, які уникли смерті в Богданівці.

Концентраційний табір у Богданівці було створено восени 1941 р. До нього направляли євреїв з Одеси, Бессарабії, Молдови, вінницьких таборів, Польщі та інших країн Європи. В товарних вагонах в'язнів привозили в Березівку, а звідти вони пішки під конвоєм у сильний мороз без їжі та води йшли по дорозі на Богданівку. Ці 100 км шляху стали відомі як «дорога смерті». Наприкінці 1941 р. в таборі було

близько 54 тис. в'язнів. У грудні 1941 р. після спалаху епідемії тифу було вирішено знищити всіх полонених. Масові вбивства розпочалися 21 грудня 1941 р. Операція зі знищення євреїв, приурочена до дня народження Сталіна, була названа «Подарунок Сталіну».

Дві медалі на пам'ять про жертв Голокосту в Транснїстрії були випущені Всеізраїльським земляцтвом «Одеса», заснованим Яковом Маніовичем. Він пережив окупацію Одеси, втік з Богданівки, воював із нацистами у війську Червоної армії, став відомим адвокатом. У 1973 р. Маніович репатрувався в Ізраїль, де продовжив адвокатську діяльність. У 2001 р. за його ініціативи було виготовлено бронзову медаль (рис. 17) «Пам'яті полеглих євреїв» з написом «Дорога смерті» російською та івритом, де перераховані місця масового знищення євреїв у Транснїстрії.

У жовтні 2006 р. в Одесі вручали медаль «Пам'яті загиблих євреїв 1941–2006» (рис. 18), приурочені до 65-річчя початку Голокосту в Одесі та Одеській області, також виготовлені Всеізраїльським земляцтвом «Одеса». Вони повторюють сюжет першої медалі зі зміною дати. Відзнаки було вручено керівництву єврейської общини Одеси та благодійних організацій, колишнім в'язням гетто, а також Праведникам народів світу.

На місці колишнього табору смерті в Богданівці на кошти Якова Маніовича в

17

18

1996 р. було встановлено пам'ятник, а в 2017 р., за ініціати́ви Міті Бикова, було висаджено алею зі 127 дерев на пам'ять про 127 чоловік, яким вдалося вижити в Богданівці. Сім'я Бикова перед приходом фашистів налічувала 33 людини, з яких дивом врятувалося четверо, включаючи найменшого на той момент – Мітю.

Пам'яті жертв таборів у Транснiстрiї присвячено спеціальний значок (рис. 19). Напис на ньому англійською мовою: «Сила людства / Бережіть пам'ять живою / Масові вбивства в Транснiстрiї жовтень 1941 – березень 1942».

Ще один значок (рис. 20), присвячений євреям, які загинули в Транснiстрiї, випущено в Ізраїлі. Він пов'язаний з трагедією містечка Новоселице [6]. Значок присвячений 25-річчю трагедії новоселицьких євреїв, має написи тільки івритом. Дати כ"ה – כ"א (5701–5726) відповідають 1941–1966 рокам. Напис שואה רוכז – «Пам'ятай Новоселицьких мучеників».

5 липня 1941 р. румунські солдати провели в Новоселице погром, що спровокував обстріл своїх військ, звинувативши в цьому євреїв і комуністів та вбивши близько 900 чоловік. Після погрому євреїв, які вижили, зібрали у дворі спиртового заводу Крауза, де 37 юнаків і дівчат розстріляли за звинуваченням у приналежності до комуністів. У липні євреїв, які вціліли, перевели до будинків, що збереглися. Там вони перебували в жахливих умовах три тижні, після чого їх депортували в Транснiстрiю.

Наприкінці Другої світової війни значна частина членів єврейської общини Новоселице, які залишилися живими, емігрували в Румунію як біженці. Деякі виїхали в Підмандатну Палестину в рамках нелегальної еміграції, а дехто репатрувався в Ізраїль. Колишні жителі Новоселице, які емігрували в США, Канаду та

Південну Америку ще до війни, виявляючи піклування про своїх земляків, які пережили Голокост, вирішили створити для них у Ізраїлі житловий район. Церемонія закладки наріжного каменя першого будинку жилого комплексу відбулася 12 березня 1953 р. в місті Рамат ха-Шарон. У 1964 р. у цьому районі було відкрито Синагогу «Яд Вашем на пам'ять про новоселицьких мучеників». На її стінах увіковічено імена членів сімей жителів міста, які загинули під час Голокосту. Організація колишніх новоселивців, які живуть у Ізраїлі, й випустила описаний вище значок (рис. 20).

Існує ще дві односторонні медалі діаметром 3,3 см, присвячені пам'яті євреїв, які загинули під час Голокосту в Транснiстрiї. Їхнє походження автору не відоме. На першій медалі (рис. 21; вага 11,5 г) написи зроблено ідишем, розміщено такий текст: «Ізкор* на пам'ять про наших святих мучеників Транснiстрiї, жертв румунської окупації території в 1940–1944 роках». На другій медалі (рис. 22; вага 12,7 г), виконаній у тому самому дизайні, розміщено текст англійською мовою: «1940 1944 | На пам'ять про євреїв України, жертв нацизму». Внизу медалі напис івритом «Єрусалим».

У 2016 р. у зв'язку з 75-ю річницею масових розстрілів гітлерівцями євреїв і кримчаків у Криму Всекрымський єврейський конгрес затвердив медаль на пам'ять про жертв Голокосту [9, 10].

За переписом населення 1939 р., у Криму проживало 65 452 євреїв, включаючи понад 7 тис. кримчаків**.

3 листопада 1941 до липня 1942 р. нацистські окупанти в Криму знищили близько 42 тис. євреїв, включаючи кримчаків: жінок, літніх людей і дітей. З 11 до 16 грудня 1941 р. тільки на 10-му кілометрі траси Сімферополь – Феодосія в протитанковому рову фашисти вбили тисячі людей. 11 грудня – день найбільш масової страти (13 тис. чоловік) – сьогодні відзначається як День пам'яті в Республіці Крим [12].

* Ізкор – поминальна молитва за усопших.

** Кримчаки – єврейська етнолінгвістична тюркомовна група, представники якої сповідають талмудичний іудаїзм. Раніше вони мешкали тільки в Криму, а сьогодні живуть також і в інших місцях та країнах. Із загальної чисельності 1,2–1,5 тис. чоловік, 600–700 кримчаків проживають у Ізраїлі, а близько 200 чоловік – у Криму [11].

21

22

У 2016 р. за ініціати́ви та спонсорства голови Всекрымського єврейського конгресу Яна Борисовича Епштейна (1947–2021) було випущено медаль на пам'ять про жертв Голокосту в Криму (рис. 23), детально описану в літературі [9, 10]. На аверсі медалі діаметром 60 мм зображено пам'ятний знак, установлений на 10-му кілометрі траси Сімферополь – Феодосія на місці розстрілу євреїв. По периметру напис: ЧТОБЫ ЗНАЛИ И ПОМНИЛИ! ВСЕКРЫМСКИЙ ЕВРЕЙСКИЙ КОНГРЕСС. На реверсі напис:

20

23

24

25

26

МЕМОРИАЛ «РОВ» СИМФЕРОПОЛЬ КЕРЧЬ ЯЛТА ЕВПАТОРИЯ ФЕОДОСИЯ.

Пам'ятною медаллю нагороджувалися люди, які зробили видатний внесок у справу розвитку культури євреїв Криму та збереження пам'яті про жертв Голокосту на півострові.

Пам'яті жертв Голокосту на території Волині присвячені дві медалі однакового дизайну, виготовлені в США фірмою MEDALLIC ART CO [2, 14]. Перша медаль (рис. 24) виготовлена зі срібла 999-ї проби з клеймом по краю, діаметр 64 мм, вага 151,8 г. Друга (рис. 25) зроблена з бронзи, такого самого розміру, вага 139,1 г. Авторами є Натан Собель (Natan Sobel), Карен Уорт (Karen Worth) і Джо ДиЛоренцо (Joe DiLorenzo). На медалях розміщено назви населених пунктів Волині, в яких були знищені єврейські общини.

Район Карпатських гір, що нині належить Україні, до Першої світової війни був частиною Угорщини. Після війни ця територія перейшла до Чехословаччини. За кілька місяців до початку Другої світової війни цей район було повернено Угорщині. Після війни він увійшов до складу України.

У 1939 р. у цьому районі проживало близько 500 тис. чоловік; з них близько 15 % були євреями. Аж до окупації Угорщини Німеччиною в 1944 р. закарпатські євреї загалом могли

підтримувати свій спосіб життя. Однак одна група євреїв була виділена владою; приблизно 18 тис. «євреїв іноземного підданства», сім'ї яких поколіннями жили в Закарпатті, були виселені з цієї території. Більшість із них були знищені СС в окупованій Німеччиною Польщі. У березні 1944 р. Німеччина окупувала Угорщину. Нацисти розпочали кампанію зі знищення угорського єврейства, в тому числі й у Закарпатті. Приблизно 80 % євреїв Закарпаття загинули під час Голокосту [5].

Медаль, зображена на рис. 26, присвячена пам'яті жертв нацистської кампанії знищення євреїв Закарпаття в 1944 р.

У цій статті описано всі відомі автору значки та медалі, присвячені пам'яті жертв Голокосту в Україні. Ймовірно, існують й інші предмети фалеристики та нумізматики, присвячені цій темі. Крім того, інформація про описані в статті артефакти явно не повна. Автор буде вдячний читачам, які нададуть йому додаткову інформацію (fnbern@gmail.com).

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Когда горели гетто... URL: https://toldot.com/articles/articles_32081.html
2. Severin and Julie Szperling. A Catalog of Holocaust Medals a History Etched in Metal. Published by Wheatmark® 610 East Delano Street, Suite 104 Tucson, Arizona 85705 U.S.A.

3. Романенкова Ю. В. Художественный язык мелкой пластики Аркадия Пугачевского // Вісник КНУКіМ. Серія «Мистецтвознавство». June 2017. С. 107–117.

4. Памятные монеты Украины. URL: <https://www.ua-coins.info/>

5. Яд Вашем. Мемориальный комплекс истории Холокоста. Лексикон. URL: <https://www.yadvashem.org/ru/holocaust/lexicon.html>

6. Бернштам В. Про що розповів значок // Тхія. 2024. № 3.

7. Мой штетл. Еврейские местечки Украины. Новоселица. URL: https://myshtetl.org/chernovickaja/novoselica_ch.html

8. וויכח URL: https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%A9%D7%99%D7%9B%D7%95%D7%9F_%D7%A4%D7%A7%D7%A8

9. Bernshtam V. A. Medal in memory of the crimean Holocaust victims // Shekel. 2022. Vol. 55 (3). P. 44–47.

10. Бернштам В. Медаль пам'яті жертв Голокосту в Криму // Нумізматика і фалеристика. 2023. № 1. С. 7.

11. Kizilov Mikhail. The Krymchaks: Current State of the Community. In: Euro Asian Jewish Yearbook 2007–2008. Moscow, 2009. P. 63–89.

12. Тяглый Михаил. Холокост в Крыму. Изд-во БЕЦ «Хесед Шимон», 2002.

13. Кизиллов Михаил. Крымская Иудея. Очерки истории евреев, хазар, караимов и крымчаков в Крыму с античных времен до наших дней. Симферополь: Доля, 2011.

14. Haffner Sylvia. Judaic Tokens and Medals. American Israel Numismatic Association. New York, 1978. P. 402.